

FABRIKA ČARAPA BRAĆE R. PIJADE

Nenad Lukić¹, Olivera Čosović^{2*}

¹Muzej nauke i tehnike, Beograd

nenad.lukic@muzejnt.rs, ORCID ID (<https://orcid.org/0009-0001-6483-7593>)

²Savez inženjera i tehničara Srbije, Beograd

*olivera.cosovic@sits.rs, ORCID ID (<https://orcid.org/0009-0002-4442-6997>)

Scientific paper

UDC: 677(093)

DOI: 10.5937/tekstind2403059L

Apstrakt: U radu se, na osnovu sačuvanih izvora, prikazuje osnivanje i rad Fabrike čarapa Braće R. Pijade. Ova, malo poznata fabrika, poslovala je u periodu od 1927. godine, opstajući na domaćem tržištu i održavajući stabilnu proizvodnju i pored izazova nametnutih različitim propisima i diktatom kartela, koje su činili najveći proizvođači čarapa. Locirana u Beogradu, u vlasništvu Lazara Pijade, u svom asortimanu imala je muške, ženske i dečije čarape. Iako je poslovanje bilo opterećeno različitim dugovanjima, održalo se sve do Drugog svetskog rata i tragične sudbine porodice vlasnika.

Ključne reči: tekstilna industrija, fabrika čarapa, porodica Pijade.

BRAĆA R. PIJADE HOSIERY FACTORY

Abstract: Based on preserved sources, the paper shows the establishment and operation of the Braća R. Pijade Hosiery Factory. This little-known factory has been in business since 1927, surviving on the domestic market and maintaining stable production despite the challenges imposed by various regulations and dictates of the cartel, made up of the largest hosiery manufacturers. Located in Belgrade and owned by Lazar Pijade, it had men's, women's and children's socks in its assortment. Although the business was burdened with various debts, it continued until the Second World War and the tragic fate of the owner's family.

Key Words: textile industry, Hosiery Factory, family Pijade.

1. UVOD

Osnivanju Fabrike čarapa Braće R. Pijade, koja će poslovati u periodu 1927-1941. godina, prethodilo je postojanje istoimene firme, koja je osnovana 1922. godine i koja se bavila trgovinom čarapama [1].

U tom periodu jedna od najrazvijenijih grana privrede bila je industrija kože. Industrija za preradu pamuka nije raspolagala sa dovoljnim kapacitetima da zadovolji potrebe za predivom. U zemlji su postojale četiri velike i oko deset srednjih i manjih fabrika vunenih tkanina, dok je industrija konoplje i lana bila u punom razvoju. Od 4031 industrijskog preduzeća, registrovanog na teritoriji ondašnje države, 1926. godine, njih 279 su bila tekstilna. Od toga je na teritoriji Srbije poslovalo 61. Kada se radi o fabrikama čarapa i trikotaže u državi je postojalo osam većih i oko 40 manjih, koje su prerađivale pamuk i vunu. Proizvodni kapaciteti velikih fabrika kretali su se i do 7000 hiljada pari čarapa na dnevnom nivou [2, 3].

2. OSNIVANJE, IZGLEDE FABRIKE I PROIZVODI

Firma Braće Pijade Jakova i Lazara, od oca Rafaela, koja se bavila trgovinom čarapama, počela je se radom 1922. godine i poslovala sve do 1928. godine, kada je likvidirana. U međuvremenu, godine 1926. pod istim nazivom osnovana je fabrika čarapa. Fabrika je izgrađena najverovatnije tokom 1926/27. godine, a protokolirana u Beogradu pod brojem 71214 od 7. novembra 1927. godine. Kao vlasnik je naveden Lazar R. Pijade. Brat Jakov će se povući iz porodičnog posla i otići za Niš, ali firma do samog kraja zadržava isto ime. Dozvola za rad dobijena je od strane komesara Ministarstva industrije i trgovine i najverovatnije obnovljena 19. novembra 1932. godine - broj dozvole 86525. Sedište Fabrike bilo je u ulici Grčića Milenka broj 8 i preduzeće je imalo svoj registrovani telefonski broj 21-127. U zvaničnim podacima navedeno je da je preduzeće osnovano 1926. godine, ali je nedostatak

sredstava za investiranje doveo do toga da je u trenutku protokolisanja 1927. godine situacija bila gotovo ista kao i godinu dana ranije. Fabrika i kompleks napravljeni su prema nacrtu koju je izradio Tehnički biro i preduzeće A. Kalpovića 17.11.1925. godine. Uloženi kapital u otvaranje Fabrike iznosio je 2.5 miliona dinara od kojih: u zemljište i zgrade 290.000, u mašinska postrojenja 2.100.000 i u pribor, alat i ostalo 110.000 dinara. Sva mašinska postrojenja bila su vlasništvo preduzeća. Fabrika je u početku imala sopstvenu električnu centralu jačine 15 KS koja nije bila dovoljna za pokretanje i rad, te je korišćena varoška pogonska energija. Fabrika je imala i jedan parni kotao za parno grejanje, farbanje i peglanje. Preduzeće u tim prvim godinama nije bilo osigurano, da bi od 1935. godine bilo osigurano kod firme Union na sumu od 1,5 milion dinara. Pogonska snaga, potrebna za proizvodnju, iznosila je 20 KS. Fabrika se sastojala iz pet odeljenja: mašinskog, pegleraja i aperture, magacina i kancelarije, a u sklopu fabričkog placa nalazio se i stan za čuvara [4].

Proizvodi Fabrike bile su muške, ženske i dečije pamučne čarape i čarape od veštačke svile. Puni godišnji kapacitet, pri neprekidnom 8 časovnom radu, bio je 36.000 tuceta dečijih, muških i ženskih čarapa. Od sirovina i repromaterijala za ovu proizvodnju bilo je potrebno: 18.000 kg pamučnog prediva, 20.000 komada igala raznih vrsta, 150 metara drva, 30 kg mašinskog ulja, 3.500 kg nafte i 240 kg dizela. Osim za građanstvo, u slučaju rata, Fabrika je mogla da proizvede 100.000 uvijača za noge za vojne potrebe. Godišnja proizvodnja, pri radu od 300 dana/8 radnih sati, bila je 12 tona ili 27.000 pari tuceta ili 162.000¹. Fabrika je tokom 1938. godine proizvela: 1707 tuceta pamučnih muških čarapa, a prodala 4923, u vrednosti od 273.349,50 dinara. Muških čarapa od veštačke svile proizvedeno je 350, a prodato 773 u vrednosti 35.705 dinara; Ženskih pamučnih čarapa je proizvedeno 7007 tuceta, a prodato 3559, u vrednosti od 231.302,20 a dečijih pamučnih čarapa 3872 tuceta a prodato 5220 u vrednosti 238.937,78. Godine 1938. utrošeno je pamučnog prediva po engleskoj numeraciji 1471, 28/1, 30/1, 50/2, 60/2, što u kilogramima iznosi 11.348 prediva i veštačke svile 150/1 ili 171 kilogram. Tokom svog postojanja, preduzeće je uglavnom radilo sa oko 50% svog instaliranog kapaciteta. Celokupan plasman je išao domaćim trgovinama. Jedan deo sirovina uvožen je iz inostranstva. Tako je u podacima za 1935. godinu navedeno da je za potrebe proizvodnje uveženo 2000 kilograma najfinijeg pamučnog prediva iz Engleske

i 1000 kilograma iz Italije, dok su igle, platina, feder, uvoženi iz Nemačke [4].

3. MAŠINE I OPREMA FABRIKE

Prema podacima iz 1936. godine Fabrika je imala nekoliko odeljenja. Od glavnog ulaza u Mašinsko odeljenje, s leve strane, nalazilo se 6 redova sa po 8 mašina, koje su služile isključivo za izradu čarapa, muških, ženskih ili dečijih. U produžetku navednih mašina, sve do kraja leve polovine Mašinskog odeljenja, nalazile su se špul mašine, poredane jedna prema drugoj paralelno i bilo ih je 5 komada potpuno jednobraznih. Prema tim mašinama, ka pobočnom zidu, stajao je jedan red od 7 štrikaćih mašina za pletenje muških i ženskih čarapa. Sa desne strane ulaza, odmah do samih vrata, nalazio se stroj za izradu gornjišta za dečije i muške čarape. U produžetku tog stroja nalazio se dvostruki red mašina i to sa desne strane, pored zida, 4 mašine za izradu ženskih čarapa, a preko puta istih, 5 mašina za izradu dečijih čarapa. Paralelno sa strojem koji se nalazio sa desne strane kod ulaza, postavljen je jedan red od 7 mašina za izradu dečijih čarapa. S druge strane, paralelno sa ovim mašinama, na desnoj strani Mašinskog odeljenja, nalazio se još jedan dvostruki red od 22 mašine za izradu muških čarapa.

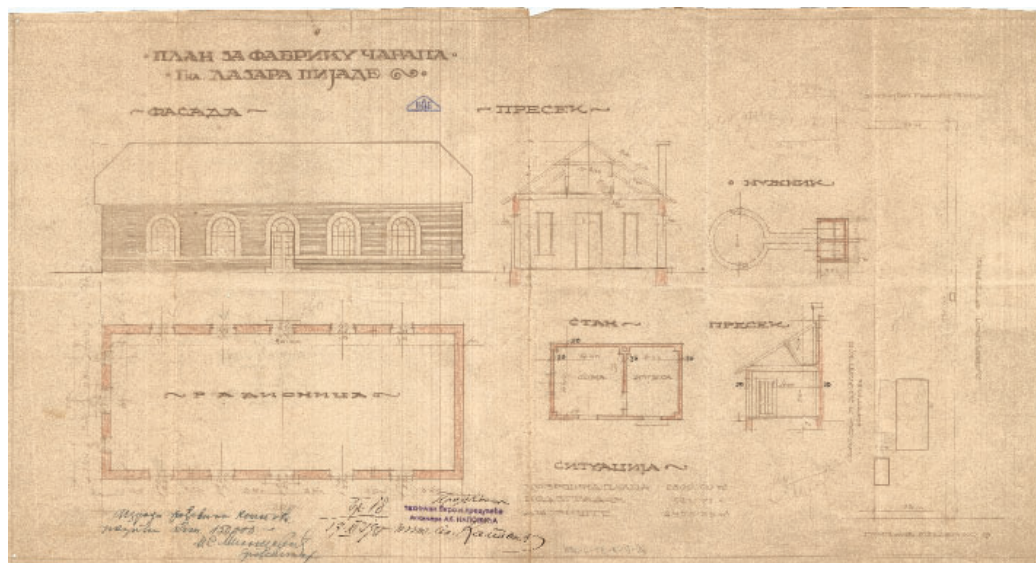
Iz Mašinskog odeljenja ulazilo se u Odeljenje za šivenje čarapa, peglanje čarapa, aperturu, magacin i kancelariju. To Odeljenje sastojalo se iz jedne dugačke prostorije, koja je bila odeljena samo za kancelariju i magacin. Šivaće odeljenje raspolagalo je sa 8 mašina, koje su bile postavljene na jednom stolu, po 4 u redu. Mašinsko odeljenje, bilo je odeljeno zidom od električne centrale i sastojalo je od jednog dizel motora i dve dinamo mašine jačine 15 KS.

U produžetku ove zgrade nalazila se još jedna manja zgrada, koja je služila kao farbara. U njoj se nalazio jedan parni kotao za farbanje i parno grejanje. Fabrika je raspolaga sa 4 korita za podgrevanje tj. za kuvanje i farbanje čarapa i pamučnih prediva.

Pred samom fabričkom zgradom nalazila se jedna mala zgrada, koja se sastojala od kujne i sobe za stanovanje čuvara Fabrike.

Elektromotori u Fabrici: 1 elektromotor marke A.S.E.A. tipa M.K.B. 9. No 547971 jačine 2 KS; 1 elektromotor marke A.S.E.A. tipa M.K.B. No 564323 jačine 2 KS; 1 elektromotor marke A.S.E.A. tipa M.K.B. 12. No 544744 jačine 3 KS; 1 elektromotor marke A.S.E.A. tipa M.K.B. 12. No 544752 jačine 3 KS; 1 elektromotor marke Simens Šukert No 2660951 jačine 0,71 KS; 1 elektromotor marke Saksen Verk, Drezden No 344739 jačine 1,1 KS [4].

1 Jedno tuce 12 komada

Slika 1: Plan za fabriku čarapa Braće R. Pijade, Istorijski arhiv Beograda

4. POSLOVANJE FABRIKE 30-IH GODINA 20-OG VEKA

Poslovanje Fabrike je tridesetih godina XX veka dostiglo svoj maksimum. Iako je bilo opterećeno prethodnim dugovanjima i nedostatkom potrebnih sredstava, obim proizvodnje je dostigao 18.000 tuceta ženskih, muških i dečjih čarapa, čija vrednost se kretala oko 900.000 dinara. Prema zvaničnim podacima 1930. godine u zemlji je postojalo 30 industrijskih preduzeća za proizvodnju čarapa, od kojih se manji broj bavio isključivo proizvodnjom čarapa. Ostala preduzeća su pored čarapa proizvodila i druge proizvode i ukupna proizvodnja se kretala oko 30.000.000 pari čarapa godišnje.

Poslovanje je dodatno usložnjeno kada je došlo do stvaranja kartela, u koje su ušli najveći proizvođači čarapa. Tako je 1932. godine formiran kartel u čiji

sastav su ušla četiri velika proizvođača čarapa fabrike „Moravija“ iz Beograda „Fako“ iz Subotice, „Braća Grenner“ iz Čakovca i „Silk“ iz Zagreba.

Ovi proizvođači su dugo vremena bili konkurencija jedni drugima. Kada je država povisila carine na uvoz svilenih čarapa, ušli su u kartel koji je diktirao cene čarapa na domaćem tržištu. Te cene su bile prilično visoke i kartel je primoravao trgovine i veleprodaje da se pridržavaju nametnutih uslova prodaje. U to vreme u zemlji je radilo na desetine manjih fabrika koje su se bavile proizvodnjom čarapa, među kojima je i Fabrika Braće R. Pijade, koje nisu mogle da se nose sa velikim proizvođačima, koji su oformili kartel. Jedan od razloga je bio i taj što nisu raspolagali sa skupim uvoznim mašinama, koje su bile potrebne za proizvodnju, pre svega ženskih čarapa [3, 4, 5, 6, 7].

Finansijski rezultati poslovanja Fabrike u 1934, 1935. i 1936. godini prikazani su u tabelama 1, 2 i 3 [4].

Tabela 1. Podaci o poslovanju Fabrike 1934. godine [4]

Bilans Fabrike Braće R. Pijade na dan 31.12.1934. godine			
Aktiva		Pasiva	
blagajna	5792,97	kapital	412242,1
roba	275973, 50	poverioci	1208103
dužnici	16066,09	porezi	291850,3
zemljište i zgrade	342000	R.privremeni	39712
nameštaj	27000	UKUPNO	1916916,80
pribor i alat	3500		
mašinerija	1.080.000		
kapital	137568,1		
gubitak	28266,21		
UKUPNO	1916166,8		

Tabela 2. Podaci o poslovanju Fabrike 1935. godine [4]

Bilans Fabrike Braće R. Pijade na dan 31.12.1935. godine			
Aktiva		Pasiva	
Blagajna	3615,92	Kapital	246407,8
Roba	415214,75	Poverioci	1336574
Dužnici	37705,3	Porezi	244770,8
Zemljište i zgrade	342000	R.privremeni	663575
Nameštaj	27000	UKUPNO	1834388, 70
Alat i pribor	4000		
Mašinerija	979014		
Gubitak 1935. godine	25838,43		
UKUPNO	1834388, 70		

Tabela 3. Podaci o poslovanju Fabrike 1936. godine [4]

Račun gubitka i dobitka na dan 31.12.1936. godine				
Račun izravnanja				
blagajna	1348,55	kapital	220569,3	
robe	459462,9	poverioci	148784,5	
dužnika	19183,43	skupno poreza	56127,07	
zemlja i zgrade	307800	porezi	109264,9	
nameštaja	24840	okružni ured i službeni porez	5063,5	
mašinerija	900692,88	UKUPNO	1878866	
pribora i alata	7983,99			
ostalo	57.56			
gubitak iz 1936.	157496,92			
UKUPNO	1878866,23			
gubici i dobici				
poštarine	831	dobici		
diferencija	191,83	od razne robe	132491	
provizija	82,5	od kapitala	157496,9	
luksuz porez	16559,28		289987,9	
troškovi	113995,25			
kamata	1971			
kasaskonto	1226,98			
privremeni	49654,46			
lični	26569,6			
otpis	78903,908			
UKUPNO	289987,9			

5. ZAPOSLENI U FABRICI

Fabrika je već 4. decembra 1927. godine objavila oglas za prijem iskusnih radnica špulerki [8]. Tokom postojanja Fabrike u njoj su uglavnom radili nekvalifikovani radnici, mahom žene na mašinama za izradu čarapa. Prema podacima sačuvanim u arhivskoj građi, u periodu 1934-1938. godina, broj zaposlenih je iznosio u proseku 40. Struktura zaposlenih je prikazana u tabelama 4 i 5.

Tabela 4. Struktura zaposlenih u Fabrici čarapa Braća R. Pijade u periodu 1934-1937. godina [4]

Godina 1934.	Broj radnika u fabrici
Tehničko osoblje	1, bez fakulteta
Radnika	40 (37+3 ž)
Godina 1935.	Broj radnika u fabrici
Tehničko osoblje	2
Radnika	33+5 ž
Godina 1936.	Broj radnika u fabrici
Tehničko osoblje	2
Radnika	33+5 ž
Godina 1937.	Broj radnika u fabrici
Administrativno osoblje	1
Tehničko osoblje	21
NKV radnici	38+5 ž

Tabela 5. Struktura zaposlenih u Fabrici čarapa Braća R. Pijade 1938. godine [4]

Broj radnika 1938. godine	31.3. 1938	30.6. 1938	30.9. 1938	31.12. 1938
Tehničko osoblje	1	1	1	1
Kvalifikovani radnici	2	2	2	1
Nekvalifikovani radnici	2+ 43	1+39	1+26	2+31

6. OSNIVAČI I VLASNICI FABRIKE

Vlasnik fabrike čarapa Eliezer Lazar Pijade potiče iz stare beogradske sefardske porodice. Rođen je 28.08.1892. godine. Roditelji su mu bili Rafael Pijade i Luna Konfino. Prema dostupnim podacima, završio je Prvu beogradsku gimnaziju i bio izučeni trgovac. Sa suprugom Ester Tuškom Levi imao je dve ćerke: Luciju Lunu Pijade, rođenu 1923. godine i Liku Elu Rašelu Pija-

de, rođenu 1925. godine. Drugi svetski rat je porodicu zatekao u Beogradu, gde su stanovali u iznajmljenom stanu u Gvozdićevoj ulici br. 37. Kao pripadnici jevrejske zajednice podelili su sudbinu velike većine svojih sunarodnika, tako da je Lazar već 17.11.1941. godine upućen u logor. Njegova supruga i deca su poslani u logor nepunih mesec dana kasnije, 11.12.1941. godine. Nakon toga stan je zapečaćen i svi članovi porodice Lazara Pijade su stradali u logoru. Prema podacima pohranjenim u Jad Vašem, zvaničnom memorijalnom centru za jevrejske žrtve holokausta u Izraelu, njegova supruga i ćerke nastradale su u čuvenom kamionu sa gasom, poznatijem kao dušegubka, već početkom 1942. godine, dok je za Lazara Pijade, u izjavi koju je potpisao njegov sinovac dr Rafael Pijade, navedeno je stradao 1943. godine u logoru Treblinka. I Lazarov brat Jakov Žak, sa suprugom Silvijom (rođenom Malamed) i ćerkom Lulom, nastradao je 1942. godine. Slična sudbina je zadesila i veći broj članova šire porodice Lazara Pijade [1, 9, 10, 11].

7. ZAKLJUČAK

U trećoj dekadi dvadesetog veka obnovljen je rad devastiranih predratnih fabrika i osnovane su nove fabrike trikotaže i tekstila. Među njima se izdavaju Fabrika „Šumadija“ i Fabrika trikotaže „Sport“ osnovane 1928. godine, Fabrika čarapa Braće R. Pijade osnovana 1926. godine i dr. Zaštitne carine na uvoz čarapa su jedan od razloga koji je doveo do porasta proizvodnje čarapa u tom periodu i moguć motiv zašto se porodica Pijade nakon trgovine čarapama, odlučila da bavi i njihovom proizvodnjom. Iako je ceo proces osnivanja Fabrike pokrenut 1926. godine, zbog nedostatka sredstava, Fabrika kreće sa ozbiljnim radom tek 1927. godine. Prema sačuvanoj arhivskoj građi, radila je sa polovinom iskorišćenosti svojih kapaciteta. Po broju zaposlenih, koji se godinama kretao u istim granicama, da se zaključiti da nije bilo uslova ili interesa za širenjem kapaciteta. Proizvodnja se nije uvek odvijala redovno, već je u većini godišnjih bilansa preduzeća navođeno da je zavisila od materijalnih sredstava. Preduzeće nije uživalo nikakve posebne povlastice ili pogodnosti od strane države, niti je išta od prodane robe išlo ka državnim telima i ustanovama. Celokupan plasman Fabrike išao je na domaće tržište i to privatnim trgovinama. Poslovanje je dodatno usložnjeno tridesetih godina prošlog veka, kada je došlo do stvaranja kartela, u koje su ušli najveći proizvođači čarapa. Cene gotovih proizvoda je diktirao kartel i primoravao trgovine i veleprodaje da se pridržavaju nametnutih uslova prodaje. Manji proizvođači čarapa, među kojima je bila i Fabrika Braće R. Pijade teško su se u tržišnoj trci „nosili“ sa velikim proizvođačima. Poslovanje Fabrike

se sredinom tridesetih godina, po finasijskim rezultatima, kretalo u istim granicama, ali su problem bile investicije. Proizvedena roba je plasirana, no ulaganja u održavanje, mašine, radnu snagu, uvoz sirovina, bili su ograničavajući faktori za povećanje obrta. U dokumentaciji koja je podnošena državnim organima, eksplicitno je navedeno da Fabrika nije u mogućnosti da radi svakodnevno zbog nedostatka novca i da bi finansijske probleme rešili povoljni dugoročni krediti. S druge strane u dokumentaciji Francusko srpske banke navedeno je da je posao lepo razvijen i da su rezultati koje Fabrika postiže zadovoljavajući. Plac površine 3000 kvadratnih metara sa fabričkom zgradom, koja je solidno zidana i pored koje su se nalazile dve pomoćne zgrade, nalazili su se u vlasništvu Lazara Pijade. Na lageru se nalazila roba koja se lako plasirala, ali su firmu opterećivala ranija dugovanja. No sa finansijske strane stanje firme je opisivano kao povoljno i pogodno za davanje kratkoročnih kredita. Iz svega ovoga da se zaključiti da se proizvodnja sredinom tridesetih godina prošlog veka održavala na određenom nivou, da je Fabrika bila prepoznatljiva na tržištu, da je proizvedena roba imala brz i lak plasman, ali da je finansijsko stanje preduzeća opterećivalo prethodno zaduženje. Sa ratnim događanjima i stradanjem porodice Pijade, kao i drugih jevrejskih porodica koje su bili vlasnici tekstilnih preduzeća, izmenjena je slika na tržištu i nakon Drugog svetskog rata samo najveće fabrike su, menjajući nazive i vlasničku strukturu, nastavile sa radom [1, 3, 4, 12].

LITERATURA

- [1] Istorijski arhiv Beograda Jevrejska digitalna zbirka <https://jdz.arhiv-beograda.org/>
- [2] Todorović, M. ur (1926). *Ekonomist*, organ Društva za ekonomsku i socijalnu politiku, juli-avgust 1926.
- [3] Rafailović J. (2015). *Industrijski razvoj na Balkanu 1919-1929. godine-komparativna analiza tekstilne industrije Bugarske i Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca*, doktorska disertacija, Beograd.
- [4] Arhiv Jugoslavije, 65, MTI, f.; IAB, 2474, 6899.
- [5] Nedeljković B. (1987). *Radna organizacija za proizvodnju čarapa i trikotaže INEX-Partizanka*, Beograd, 1987.
- [6] Časopis *Pravda* 4. avgust 1933.
- [7] Časopis *Pravda* 5. novembar 1933.
- [8] Časopis *Pravda* 4. decembar 1927.
- [9] Yad Vashem the World Holocaust Remembrance Center <https://collections.yadvashem.org/en/names/2042379>
- [10] Centar za istraživanje i edukaciju o holokaustu <https://cieh-chre.org/doposlednjeg/lazar-pijade-2-2-3/>
- [11] El Mundo Sefarad <http://elmundosefarad.wiki-dot.com/na-vest-o-smrti-dr-rafaela-pijade>
- [12] Lukić N. (2023). Mehanička tkačnica "Čukarica" 1935-1946 (Ivković i komp, tekstilna industrija Parezanović i komp, tekstilna industrija Jovanović i Jorgaćević), *Tekstilna industrija*, 71(2), 4-9.

Primljeno/Received on: 01.08.2024.

Revidirano/ Revised on: 02.09.2024.

Prihvaćeno/Accepted on: 02.09.2024.

© 2021 Authors. Published by Union of Textile Engineers and Technicians of Serbia. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International license (CC BY) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)